

Sultan II. Abdülhamid

ABDÜLHAMİD II

(1842-1918)

Osmanlı padişahı.

a) Hayatı

b) Eğitim Faaliyetleri

a) Hayatı: Sultan Abdülmecid'in ikinci oğlu olarak dünyaya geldi. Annesi Tirimüjgân Kadınefen'dir. 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta geçti. 27 Nisan 1909'da tahttan indirildi. Hayatının son on yılını önce Selanik, ardından İstanbul'da gözetim altında geçirdi. Şubat 1918'de Beylerbeyi Sarayı'nda vefat etti.

II. Abdülhamid'in çocukluğu Tanzimat döneminin sarsıntıları içerisinde geçti. İlk eğitimini devrin iyi hocalarından aldı. Yabancı hocalardan da Fransızca ve Batı musikisi tahsil etti. 1854 Kırım Savaşı'nın devlete ve halka getirdiği külfetler, imparatorluğun muhtelif bölgelerinde ortaya çıkan karışıklıklar, Balkanlar'daki isyanlar, Avrupalı devletlerin her geçen gün artan müdahaleleri II. Abdülhamid'in gençlik döneminde şahit olduğu gelişmeler arasında idi.

Bu şartlar içerisinde Sultan Abdülaziz hal'edildi (30 Mayıs 1876), yerine geçirilen hasta durumdaki V. Murad ise doksan üç gün süren padişahlıktan sonra tahttan indirildi (31 Ağustos 1876). II. Ab-

dülhamid padişah olması halinde Meşrutiyet ilan edilmesi için çalışmalarda bulunacağı ve Vükela Heyeti'nin teklif edeceği yenilikleri kabul edeceği vaadiyle 31 Ağustos 1876 tarihinde padişah oldu. Hemen Kanûn-ı Esâsî hazırlıklarına başlandı, Midhat Paşa sadrazamlığa getirildi (20 Aralık 1876).

Bu sırada Osmanlı orduları Balkanlar'da Sırp ordularına karşı kesin bir galibiyet elde etti. Rusya ve İngiltere bu duruma müdahale ederek Balkan meselesinin milletler arası bir konferansta görüşülüp halledilmesini dayattı (5 Kasım 1876). Bu konferansa katılan delegeler üzerinde müspet tesirler uyandıracığı beklentileriyle Kanûn-ı Esâsî ve Meşrutiyet 23 Aralık tarihinde ilan edildi. Ancak buna itibar edilmedi.

Ardından Rusya'nın başlattığı 1877-1878 (Doksanüç) Osmanlı-Rus Savaşı bir felaketle sonuçlandı. Bâbîâli Paris Antlaşması ile Osmanlılar'ın toprak bütünlüğüne garantör olan İngiltere ve Fransa gibi devletlere müracaat ettiyse de bir netice alamadı. Ruslar'ın son derece ağır taleplerinin kabul edilmesiyle imzalanan Yeşilköy Antlaşması ile Balkanlar'da ve Doğu'da pek çok yer kaybedildi. Ancak Rusya'nın kazançları başta İngiltere ile Avusturya olmak üzere Avrupa devletlerini telaşa düşürdü ve duruma müdahale ederek Rusya'yı, Yeşilköy Antlaşması'nı Avrupa'da istikrarı tehdit etmeyecek bir şekilde yeniden gözden geçirmeye zorladılar. Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin Kongresi neticesinde Osmanlı Devleti'nin kayıplarının telafisinden çok Rusya'nın daha önce elde ettiği kazançları sınırlandırılması yoluna gidildi. Avrupa devletleri kendi aralarındaki pazarlıklarla artık Osmanlı mülkünü paylaşma imkânlarını arar olmuşlardı. Nitekim Berlin Kongresi ile Makedonya dışında Balkanlar'ın büyük oranda elden çıkması, Rusya'nın doğuda Kars, Ardahan ve Batum'u alması, İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesinin yanında, Yunanistan'ın Tesalya'yı (1881), Fransa'nın Tunus'u (1881) ve yine İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmeleri (1882) bu pazarlıkların neticeleridir.

II. Abdülhamid Berlin Kongresi'nden sonra yavaş yavaş devletin kontrolünü eline aldı. İdarenin üzerinde tahakküm kuran askerî ve sivil bürokrasiyi tasfiye etti. Bu çerçevede meclisi de süresiz tatil etti ve anayasayı askıya aldı. Bu sıralarda onu tahttan indirmeye yönelik iki girişimin ortaya çıkması, zaten her an teyakkuz halinde bulunan ruh halini iyice tahrik ederek bilinen vehimlerini arttırmıştır. Bunlardan biri Ali Suâvi'nin Çırağan baskını, diğeri ise K. Skalyeri, Ali Şefkati ve Aziz Bey adlı kişilerin elebaşı olduğu girişimdir.

Dış siyasette ise öncelikle dış müdahaleleri önlemek için bir dizi tedbirlere başvurdu. 1881 yılında Avrupalı alacaklılarla Muharrem Kararnamesi adı verilen bir antlaşma imzalandı ve dış borçların tasfiyesi için Düyûn-ı Umûmiye (Borçlar İdaresi) kuruldu.

Ancak Berlin Kongresi'nden hemen sonra Balkanlar'da kurulan yeni bağımsız veya otonom devletler üzerinde nüfuz mücadelesine giren İngiltere ve Rusya ile Bâbiâli arasında varılan bir antlaşma ile Doğu Rumeli'de halkı müslüman olan yerler dışında kalan bölgeler Bulgaristan Prensiği'ne verildi (Nisan 1886).

Yunanistan ise daha sonra 1897'de Girit'i ilhak ettiğini ilan etti. Bunun üzerine yaşanan savaş Osmanlı ordularının kesin zaferiyle sonuçlanınca aynı devletler yine müdahale ederek Bâbiâli'yi durdurdular.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti'ni en çok uğraştıran gündemlerden biri de Anadolu ıslahatı ve Ermeni meselesidir. II. Abdülhamid Avrupalıların niyetinin Anadolu'da önce muhtarlık sonra da bağımsız bir Ermenistan kurulması olduğunu düşünüyor, dolayısıyla nihaî noktada, "Muhtariyete götürecek bir ıslahatı kabul etmektense ölmeyi tercih ederim" diyordu. Ermeni meselesiyle ilgili propagandalar Avrupa'da Osmanlı Devleti için "imaj" bakımından silinmesi güç izler bıraktı. II. Abdülhamid için bir kısım çevrelerde kullanılan "Kızıl Sultan" nitelemesi de esasen o günlerin bakiyesidir.

II. Abdülhamid Osmanlı tarihinin belki de en buhranlı dönemlerinden birinde hüküm sürmüştür. Hatıralarında ve değişik vesilelerle sadır olan irade ve muhtıralarında hep ifade ettiği şey devletin ayağa kalkabilmesi için en önemli ihtiyacının savaşlardan, gerginliklerden uzak uzun bir sulh devri olduğudur. Bunu sağlayabilmek onun temel siyaseti olmuş, ancak Osmanlı Devleti baskılardan ve gerginliklerden pek uzak kalamamıştır. İlgilenilmeyi bekleyen maliye, ticaret, sanayi, ordu, güvenlik, eğitim ve kültürle ilgili devasa meseleler yanında devletin mevcut sınırlarında varlığının devam ettirebilmesinin kendi güç ve dinamiklerinin yanı sıra başka devletlerin arasındaki rekabet ve anlaşmazlıklara da dayandığının açık olması onun zihninde hep yer etmiştir. Hal böyle olunca gün gelip ilgili devletlerin Osmanlı üzerindeki hesaplarında anlaşabilmeleri ihtimali daima bir tedirginlik sebebi olmuştur. Dolayısıyla onun dış siyasetteki en önemli uğraşısı bu ihtimali önlemeye çalışmak, devletlerarası anlaşmazlıklardan istifade ile her devlete karşı

farklı siyaset izlemek şeklinde özetlenebilir. Hiçbir şekilde İngiltere'nin vaatlerine güvenilemeyeceğinden emin olan padişah Mısır'ın işgal edilmesindeki hedeflerden birinin kendisinin, "hilafet otoritesinin İslam dünyasında zaafa uğratılması ve daha sonra da hilafetin İngilizler'in kontrolünde Cidde veya Kahire'ye nakli" olduğunu düşünür.

Ona göre İngiltere'ye kıyasla Rusya açık bir düşmandır. Rusya'ya karşı başka devletlerle iş birliğine ihtiyaç vardır. Fakat böylesine hayatî bir hususta artık İngiltere ve Fransa'ya güvenilemeyeceği kanaatinde. Bu sırada Avrupa'da Almanya'nın da güçlü bir devlet olarak ortaya çıkması bir alternatif ihtimalini gündeme getirmiştir. II. Abdülhamid Almanya ile ilişkilerinden çokça söz edilen "panislamizm" ya da "İttihâd-ı İslam" siyasetinde de yararlanmış bu siyaset ile İslam âlemindeki nüfuzunu uluslararası ilişkiler dengesinde zaman zaman gündeme getirerek koz olarak kullanmak istemiştir. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıktığı dönem sömürgeciliğin İslam âlemi üzerine (Osmanlı toprakları dışında) hegemonyasını büyük oranda gerçekleştirdiği ve buna karşı müslüman toplulukların belirli bir şaşkınlıktan sonra direniş ve kurtuluş yollarını aramaya başladıkları zamandır. Bu aşamada öncelikle diğer müslümanlara karşı sorumluluklar taşıdığına inanılan hilafet kurumunu elinde bulunduran Osmanlı Devleti bütün müslümanlar için sığınacak bir merci konumundadır. II. Abdülhamid İslam âleminin durumundan hissettiği rahatsızlıkla bu konumunu hem güçlendirmeye hem de Avrupa devletleri ile ilişkilerinde değerlendirmeye çalışmıştır.

Bu siyaset II. Abdülhamid'in İslam ve dinî hayat konusundaki hassasiyeti devletin eğitim politikasında da kendisini belli etmiştir. Bu tespitten hareketle II. Abdülhamid döneminde eğitimin yaygınlaştırılması ve niteliğinin artırılması için yoğun gayretlerde bulunulmuştur. Ancak bu noktada II. Abdülhamid bir çıkmazla karşılaşmıştır. Bizzat kendisinin açtığı okullarda yetişenler olmak üzere çoğu aydınlar Batı düşüncesinden ve pozitivist akımlardan etkilenerek padişahın yönetim tarzına muhalefet etmişlerdir.

İttihat ve Terakkî veya Jön Türk hareketi olarak da tanınan bu muhalefetin ilk nüvelerinin 1889 yılında oluşturulduğu söylenmektedir. Ancak gayelerine ulaşmak için mutlaka ordunun desteğine ihtiyaç olduğu fikriyle özellikle Makedonya'da Bulgar ve Sırp çetecilerine karşı mücadele veren tepkili genç subayları kendi saflarına çekti. İttihat ve Terakkî bu arada II. Abdülhamid'e muhalif olan fakat nor-

mal şartlarda bir araya gelmeleri mümkün olmayan başka kesimlerle de iş birliğini kuvvetlendirerek baskı oluşturdu. Durumun vahametini gören II. Abdülhamid 23 Temmuz 1908 tarihinde Meşrutiyet'i tekrar yürürlüğe koymak durumunda kaldı.

Meşrutiyet'in ilanı memleketin birçok yerinde özellikle Balkanlar'da büyük bir coşkuyla karşılandı, fakat yaşanan gelişmeler yeni dönemin çok daha çetin geçeceğinin habercisi oldu. 5 Ekim 1908 tarihinde Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i işgal ederken Bulgaristan ise tam bağımsızlığını ilan etti. Bir gün sonra da Yunanistan Girit'i ilhakını açıkladı. Nihayet 13 Nisan 1909'da tarihe Otuzbir Mart Vakası diye geçen ayaklanma başladı (Bu olay o zaman kullanılmakta olan rûmî takvime göre 31 Mart 1325 tarihinde vuku bulduğu için bu isimle anılmıştır). İstanbul'da on günü aşkın süreyle kanlı olaylar yaşandı. Nihayet Selanik'ten gelen Hareket Ordusu'nun 23 Nisan gecesi İstanbul'a girmesiyle olaylar bastırıldı. II. Abdülhamid de 27 Nisan 1909 tarihinde "Otuzbir Mart olaylarına sebebiyet vermek, dinî kitapları yasaklamak, yırtmak ve yakmak, devlet hazinesini israf etmek, halka zulmetmek gibi" ithamlarla tahttan indirildi. Aynı günün akşamında ailesiyle trene bindirilerek Selanik'e gönderildi.

Balkan savaşları sırasında Selanik'in düşme tehlikesi baş gösterince arzusu hilafına 1 Kasım 1912 tarihinde İstanbul'a nakledildi ve Beylerbeyi Sarayı'nda yaşamaya başladı. Aradan geçen sıkıntı dolu on yılın neticesinde halkın ve aydınların II. Abdülhamid ve dönemine bakışları değişmişti. Nitekim 10 Şubat 1918 tarihinde vefat ettiği zaman devlet töreniyle kaldırılan cenazesi tahassürle toprağa verilmiştir. Mezarı Divanyolu'ndaki II. Mahmud türbesindedir.

II. Abdülhamid döneminde zor zamanda ve zor şartlarda bulunulmasına rağmen, devletin varlığını devam ettirebilmesi için son derece önemli görülen barış dönemi temin edilebilmiştir. Tanzimat'ın hedeflediği idarî, bürokratik ve hukukî teşkilatlanma ile ilgili yeni arayışlara devam edilmiş, bürokrasinin işleyişini hızlandırmada, resmî daireler arasındaki uyumu sağlamada ve iş takibinde ciddi adımlar atılmıştır. Eğitimde ülkenin ihtiyaçlarına uygun yeni okullar açılmış bunların teknik imkân ve kabiliyetleri artırılmaya çalışılmış, Türkçe eğitim yaygınlaştırılmıştır. Ülkenin imar durumunda belirgin bir gelişme sağlanmış, birçok vilayette resmî binalar, yollar, köprüler, demir yolu ve telgraf ağı yapımı ile özellikle ulaşım ve haberleşmede büyük bir mesafe kaydedilmiştir. Kısacası II. Abdülhamid

dönemi Osmanlı Devleti'nin artık âtil duruma gelmiş ihtiyar yapısına neşter vurulmaya devam edilen, birçok alanda yeni müesseselerin kazanıldığı ve kelimenin tam anlamıyla "modern" bir devlet olmanın gerektirdiği alt yapının temellerinin atıldığı bir dönem olarak tarihe geçmiştir.

KAYNAKÇA

BOA. Y. A. Hus. 358-02; YEE. 9-1820,72-4; YEE. 8-2609-77-3; YEE. 9-2638-72-4; YEE. 9-2008-72-4; YEE. 11-1763-130-5; YEE. 9-2006-72-4; YEE. 11-1419-120-5; YEE. 9-1820-72; 8-2609-77-3; 9-2727-72-4; YEE. 81063-77-3; 9-2612-72-4; FO. 78/4341; 195/2363, Annual Report for Turkey, Public Record Office (PRO).

Abdurrahman Şeref – Ahmed Refik. *Sultan Abdülhamid-i Sâni'ye Dâir*. İstanbul 1337.

Abdülhamid Han'ın Muhtıraları. nşr. M. Hocoğlu. İstanbul 1976.

Hülagü, Metin. *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri: Hususi Doktoru Âtîf Hüseyin Bey'in Hatıratı (1909-1918)*. İstanbul 2010.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*. İstanbul 1982.

Kâmil Paşa. *Hâtırat*. Kostantiniye 1329.

Küçük, Cevdet. "Abdülhamid II". *DİA*. 1988, I, 216-224.

Mahmud Celâleddin Paşa. *Mir'ât-ı Hakikat*. haz. İ. Miroğlu. İstanbul 1983.

Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid (Hâtıralarım)*. İstanbul 1984.

Said Paşa. *Hâtırat*. I-II, İstanbul 1328.

Sultan II. Abdülhamid Han. *Devlet ve Memleket Görüşlerim*. haz. A. Çetin - R. Yıldız. İstanbul 1976.

Tahsin Paşa. *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*. İstanbul 1931.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye*. haz. B. S. Baykal. I-III, Ankara 1987.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar". *Bellekten*. 10/40 (1946), s. 705-748.

◆ Azmi ÖZCAN

b) Eğitim Faaliyetleri: II. Abdülhamid tahta çıktığı sırada Osmanlı maarif coğrafyası Tanzimat döneminde atılmış olan modern eğitimin temelleriyle şekillenmişti. Bu çerçevede açılan modern mekteplerin büyük çoğunluğu İstanbul'daydı. Rumeli ve Batı Anadolu ağırlıklı olarak vilayet ve sancak merkezlerinde rüştiye mektepleri mevcuttu. Anadolu'nun geriye kalan bölgeleri ile Afrika ve Arabistan coğrafyasında çok az rüştiye mektebi açılmıştı. Kaza seviyesinde ise taşra kazalarının neredeyse hiçbirinde devlet okulu mevcut değildi.

II. Abdülhamid öncesi eğitim bağlamında ilköğretim neredeyse tamamıyla vakıflara bağlı geleneksel mahalle mektepleri tarafından yürütülmekte idi, devlet eliyle açılan modern ibtidâî mektepleri ise çok azdı.

1870'li yılların bunalımları ve özellikle 1878 Os-

manlı-Rus Harbi'nin beraberinde getirdiği büyük yıkım karşısında II. Abdülhamid eğitimin geliştirilmesini devletin ve toplumun bekası açısından elzem kabul etmiştir. Bu çerçevede 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi 1882'den başlanarak uygulanmaya konmuştur. Ülkenin bütünlüğünü korumada düzgün bir maarifin padişaha ve devlete sadık bireylerin yetiştirilmesine yardımcı olacağına inanılması sebebiyle toplumda ideolojik bütünlük sağlamak adına, İslamî ve geleneksel değerlerin gençlere aktarımına ağırlık verilmiştir. Padişahın sadece ülkenin hükümdarı değil, aynı zamanda İslam ümmetinin halifesi olduğu vurgulanarak müslüman çocukların II. Abdülhamid'e sadakatini dinî bir vecibe olduğu öğretilmiştir. Mekteplerde her gün padişaha dua etmek standart bir uygulama olmuştur. 1878 sonrasında ağırlıklı nüfus çoğunluğunun müslüman olduğu bir yapıda bu tarz bir "İslamcılık siyaseti" imparatorluktaki müslüman halkları padişaha ve devlete bağlı tutmak bakımından gerekli olarak görülmüştür. Bununla birlikte II. Abdülhamid mekteplerde modern eğitim yapılmasına ve fen, matematik, coğrafya, tarih, Fransızca gibi konuların da işlenmesine büyük önem vermiştir. Eğitimci Selim Sâbit Efendi'nin (1829-1911) geliştirdiği *usûl-i cedîd* yaklaşımı öğretimde ezbercilik yerine analitik metotları teşvik etmiştir. Vilayet, sancak ve kazalarda inşa edilen mektep binaları fiziksel mekân bakımından oldukça görkemli ve padişahın eğitime verdiği önemi vurgularcasına dayanıklı kâgir malzemedan olup meskûn mahallerle iç içe değildi. Saydığımız bu eğitimsel ve fiziksel nitelikleri tamamlayıcı bir diğer unsur mekteplerde öngörülen disiplin ortamıydı. İbtidâî, rüştiye, idâdî öğrencileri üniformalarını giyerler, sabahın belirli bir saatinde hanelerinden çıktıklarında mubassır (gözetmen) denetiminde bitişik nizam halinde yürüyen arkadaşlarına katılıp alay formasyonu içerisinde mektebe varırlardı. Akşam olduğunda yine mubassır eşliğinde tek tek evlerine bırakılırdı. Fesleri kalıplı, üniformaları tertemiz ve ütülü olmalıydı. Öğrencilerin mektep dahilindeki davranışları edep sınırları içerisinde kalmalıydı. Sırtlarındaki üniforma ve belletilen disiplinli vücut dili öğrencilere sıradan şehir ahalisine kıyasla ayrıcalık ve üstünlüklerini hissettirir, mektepli olmanın gururunu yaşatırdı.

Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin öngördüğü imparatorluk çapında bir mektep ağının kurulması gerek malî gerekse insan kaynakları bakımından devleti hayli zorlayıcıydı. Savaş tazminatı ve dış borçlar dolayısıyla mülkî memur maaşlarının düzenli ödenemediği bir zamanda böylesine büyük

bir projeye devlet bütçesinden kaynak ayrılması neredeyse imkânsızdı.

Bütün bunlar için ilk etapta vilayet, sancak ve kaza seviyesinde yerel insanî ve malî kaynakların seferber edilmesi hedeflendi. Bu amaçla 1884'ten itibaren başlıca vilayet merkezlerinde maarif meclisleri kuruldu. Bu meclislerde vali, defterdar, zaptiye kumandanı gibi merkezin atadığı yetkililerin yanı sıra müftü, imam, piskopos, eşraf ve esnaf gibi yerel nüfusu temsil eden kişiler yer aldı. Söz konusu meclislerin alt kademe benzerleri maarif encümeni veya maarif komisyonu adı altında sancak ve kaza merkezlerinde de teşekkül etti. Maarif meclis ve encümenlerinin en önemli hizmeti taşra saatinde devlet okullarının kurulmasını sağlamak, yerel halk nezdinde bu okulları meşrulaştırmak ve halkın desteğini alabilmek hususunda olmuştur. Eğitim işlevini yitirmiş medreselerin vakıf kaynakları (evkaf-ı münderise) modern okulların inşasına yönlendirildi. Muallim kıtlığı dolayısıyla taşra rüştiye ve idâdî mekteplerinde Osmanlıca, Arapça, Farsça, din, ahlak, edebiyat gibi derslerin okutulmasında mahallî okumuşlar ve ulema seferber edildi. Yerel maarif meclislerinin bir diğer katkısı da taşra mektepleri ile payitahtta açılması planlanan yüksek okulların finansmanını sağlayacak yeni bir vergi kaynağının halka kabul ettirilmesinde görüldü. Bu amaçla 1884'ten itibaren tarımsal üreticilerden alınan yıllık %10 öşür vergisine ayrıca %1,5 ek bir vergi konarak bu eklentinin %1'i bayındırlık işlerine, %0,5'i ise eğitim yatırımlarına tahsis edilmiştir. Ancak "maârif hisse-yi îanesi" olarak bilinen bu eğitim vergisini toplamak kolay olmamıştır (bk. Maarif Hisse İanesi).

Vakıflara bağlı mahalle mekteplerini ıslah etmeye yönelik girişimler mezkûr kurumların vakıflara bağlı özerk birimler olması ve hocaların isteksizliği sebebiyle çoğunlukla başarısız olduğundan 1869 nizamnamesinde devlet eliyle ibtidâî mektepleri kurulması kararlaştırılmıştı. Nizamnameye göre tarih, coğrafya, hesap gibi ders konuları ibtidâîlerde okutulacaktı. Ancak bu yeni mektepler pek çok bakımdan halk arasında rağbet görmemiş dinî vecibeleri öğreten mahalle mektebinin yerini alamamıştır. Bununla birlikte siyasî ve stratejik bakımdan hassas görülen yerlerde devlet bütçesiyle kurulmuş çok sayıda ibtidâî mektebi açıldı. Mesela 1885 yılında Kudüs sancağında merkez tarafından atanmış muallimlerin görev yaptığı 158 köy ve kasabada ibtidâî mektep mevcuttu. Buna karşın 1907'de Bursa gibi merkezî otoritenin güçlü olduğu bir merkez kazasında hepi topu on bir ibtidâî mektebi görülmekteydi. Bunun yanında II. Abdül-

hamid devrinde açılan ibtidâî mekteplerinin tamamının 1869 nizamnamesi ve usûl-i cedide uygun öğretim yaptıkları söylenememektedir. Resmî istatistiklerde “ibtidâî mektepleri” olarak nitelendirilen okulların önemli bir kısmının gerçekte mahalle mektepleri olduğu muhtemeldir.

II. Abdülhamid devrinin belki de en tipik eğitim kurumu idâdî mektepleri olmuştur. İdâdîlerin gelişimini anlamak için rüştiye mekteplerinin beklentileri karşılayamaması önemli bir etken olmuştur. Tanzimat döneminde orta eğitim kurumu olarak tasarlanan rüştiyeler mahalle mekteplerinin temel okuryazarlık becerisini öğrencilere verememesi sebebiyle söz konusu işlevi üstlenmek zorunda kalmış ve neticede fiilen bir tür “yüksek dereceli ilkökul” seviyesine indirgenmişti. Bu durum imparatorlukta gerçek anlamda bir ortaöğretim açığına yol açmıştı. 1869 nizamnamesinde lise ve yüksek öğretime “hazırlık mektebi” anlamında idâdî okullarının kurulması öngörülmesine karşın 1876’ya gelindiğinde İstanbul’da zorlukla açılan bir mülkî idâdî, ayrıca daha önceden mevcut olan Dârülmâarif, Mahrec-i Aklâm, Mekteb-i Sultânî gibi çok az sayıda orta eğitim kurumu ve bu seviyede eğitim veren birkaç meslek okulu ve askerî mektep haricinde pek bir ortaokul bulunmuyordu.

Bu itibarla vilayet maarif meclislerinin açılmasına paralel olarak idâdî mektepleri önce vilayet merkezlerinde, sonra da imkânlar elverdiği ölçüde sancak merkezlerinde tesis edildi. Tipik bir idâdî mektebinin eğitim süresi beş yıldır. Buna karşın seçilmiş sınırlı sayıda vilayet merkezinde yatılı bölümlü ve eğitim süresi yedi yıl olan bazı idâdîler Mekteb-i Sultânî tarzı bir lisenin düzeyine yaklaşan öğretim sunuyordu. Bu sonuncular hayli prestijli hale geldiğinden standart idâdî mektebine sahip olan vilayetlerdeki eşraf, okullarının yatılı ve yedi yıllık statüye kavuşturulması için Maarif Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuşlardı. Bu tarz taleplere ancak maarif vergisinin başarıyla toplanabildiği vilayetler olumlu cevap alabilmiştir. Zaman içerisinde siyasal sebeplerle devlet bütçesinden pay ayrılarak Üsküp, Ma’mûretülazîz (günümüzde Elazığ) ve Bağdat’taki idâdîler de yatılı statüsüne terfi etmiştir. İdâdî mekteplerinin kurulduğu vilayet ve sancak merkezlerinde önceden mevcut olan rüştiyeler bu okullara entegre edilmiştir. Böylelikle rüştiye sınıfları idâdîlerin alt sınıflarını oluşturmuştur. İdâdîlerin tesis edilmediği sancak ve kazalarda ise rüştiyeler varlığını korumuştur. Öte yandan Hicaz ve Yemen gibi uzak vilayetlerdeki Mekke ve San’a şehirlerinde rüştiyeler açılmış olsa bile idâdî mektepleri açılmadı. Beş yıllık idâdîlerde

Manastır Mekteb-i İdâdîsi (Yıldız arşivi)

dinî nitelikli derslerin yanı sıra Osmanlıca, Arapça, Farsça, Fransızca, hesap, muhasebe, cebir, geometri, coğrafya, tarih, hüsnühat, resim gibi dersler veriliyordu. Yedi yıllık idâdîlerin müfredatında ayrıca edebiyat ve ahlak, resmî yazışma, hukuk, ekonomi, trigonometri, astronomi, makine, fizik ve kimya, biyoloji gibi dersler yer almaktaydı. Rumeli ve Doğu Anadolu’da bulunan idâdîlerde ayrıca *elsine* (lisanlar) kategorisi altında Rumca, Bulgarca ve Ermenice gibi yerel dil dersleri mevcuttu. Böylelikle gayrimüslimlerin de idâdîlerde okumaları teşvik edilmişti. Mezkûr okulların giderek kapsam kazanan taşra bürokrasisinin nitelikli eleman ihtiyacını yerel bazda karşılaması bekleniyordu. Serbest mesleğe geçenlerin ise nispeten sağlam bir eğitim alt yapısı edinmeleri bekleniyordu. Daha da önemlisi Tanzimat’la başlayarak merkezî devletin savunduğu nizam, ilerleme, modernleşme değerleriyle birlikte Sünnî İslam ve hilafet ideallerinin sentezi niteliğinde bir “yüksek” Osmanlı kültürünün yerel eşraf çocuklarına benimsetilmesi hedeflenmişti.

II. Abdülhamid’in kapsamlı okullaşma projesi için olmazsa olmaz bir unsur yeterli bir muallim kadrosunun oluşturulmasıydı. 1876 yılında İstanbul’daki erkek ve kız öğretmen okulları dışında sadece Bosna, Girit ve Konya vilayetlerinde birer Dârülmualimîn bulunmaktaydı. Daha sonra Üsküp, Manastır, Selanik, Edirne, Bursa, İzmir, Bolu, Kastamonu, Ankara, Sivas, Amasya, Trabzon, Erzurum, Ma’mûretülazîz, Van, Adana, Halep, Musul, Bağdat, San’a gibi önemli merkezlerde öğretmen okulları kuruldu. Ne var ki bütün bu okullar öğretmen açığını kapatmaya yeterli olamadı.

Söz konusu açığı kapatılmak adına başvuru yollarından biri köy imamlarını vilayetlerdeki öğretmen okullarına davet ederek kendilerine hızlandırılmış bir kurs formatı içerisinde usûl-i cedid pedagoji yaklaşımının aktarılması olmuştur. Böylelikle köylerdeki mahalle mekteplerinin fiilen ibtidâî mektebi şeklinde öğretim yapması hedeflenmiştir. Bir diğer önlem İstanbul’un diğer yüksek okullarından mezun olan gençlerin, özellikle de Mekteb-i Mülkiye mezunlarının taşra idâdîlerine muallim,

müdür ve vilayet maarif müdürü olarak atanmaları siyasetidir. Bu mezunların esas olarak müspet bilimler ve Fransızca gibi konularda öğretmenlik yapması teşvik edilmiştir. Aynı şekilde geleneksel medrese formasyonuna sahip yetenekli gençlere usûl-i cedit yöntemi öğretildikten sonra kendilerine rüştiye ve idâdîlerde din, ahlak, edebiyat, Arapça, Farsça dersleri verdirilmiştir. Dârülmualimînlerde okuyan öğrencilerin önemli bir kısmı da zaten medrese kökenli idi. Bunların mektep muallimliğinde oynadıkları önemli rolü perçinleyen bir diğer önlem yerel aydınların, ulemanın rüştiye ve idâdîlerde istihdam edilmesi olmuştur. Bu yaklaşım neticesinde devlet okullarında modern bilimler öğretilirken aynı zamanda geleneksel irfanın genç kuşaklara aktarılması da gerçekleşmiştir. Öğretmen temininde başvurulmuş başka bir yaklaşım ise alanında uzmanlığı bilinen kişilerin idâdîlerde muallimlik yapmalarıydı. Mesela taşrada görev yapan bazı subay ve mülkî memurlara hesap, trigonometri, geometri, Fransızca gibi konularda öğretmenlik yaptırılmıştır. Keza ihtiyaç duyulduğunda rüştiye ve idâdîlerde cemaat ve misyoner okullarından mezun gayrimüslimler, özellikle de Ermeniler muallimlik yapmıştır (bk. Öğretmen Yetiştirme).

Muallimlerin yaşadığı en büyük sıkıntı meslekî itibar azlığı maaşlarının düşüklüğü ve düzenli olarak ödenmemesiydi ki, bunlar muallim açığının önde gelen sebepleri arasında idi.

II. Abdülhamid dönemini maarif sahasında farklı kılan bir diğer olgu kız (inâs) eğitiminde yaşanan gelişmelerdir. İlk kız rüştiyeleri Tanzimat döneminde açılmış ve büyük bir kısmı İstanbul'da yoğunlaşmıştı. 1877'de payitahtta toplam dokuz kız rüştiyesi mevcut olup taşrada sadece Bosna, Girit, Konya ve Trabzon'da kız rüştiyesi bulunuyordu. 1869 nizamnamesinden öğrendiğimize göre kız rüştiyeleri müfredat bakımından erkek rüştiyelerine kıyasla din, ahlak, el işleri, dikiş gibi konulara ağırlık vermekte, buna karşın müspet bilim derslerine aynı oranda yer verilmemektedir. Bu dönemde Maarif Nezareti'nin vilayetlerin çoğunda kız rüştiyesi inşa ettiğini görüyoruz. Sadece Basra, Hicaz, Yemen ve Trablusgarp gibi en ücra vilayetlerde kız rüştiyesi tesis edilmemiştir. Jön Türk devrimi öncesi İstanbul'unda on üç resmî kız rüştiyesi öğretim faaliyetinde bulunmaktaydı. Ayrıca kız meslek okulları ve özel kız rüştiyeleri de kurulmuştu. Tanzimat döneminde ilk kız rüştiyeleri açıldığında kadın öğretmenlerin yokluğu dolayısıyla ilk yıllarda kız okullarında istihdam edilen erkek muallimlerin "yaşlı, edepli ve çirkin" olmaları şartı getirilmişti. Her ne kadar 1870'te kız öğretmen okulunun kurulması

sonrasında bir kadın öğretmenler kuşağı ortaya çıktıysa da taşradaki kız rüştiyeleri için yetişmiş muallime sıkıntısı devam etmiştir. Bundan ötürü Fransızca gibi derslerin hocalığını misyoner okulu mezunu gayrimüslim bazı kadınlar üstlenmişti (bk. Kız Rüştiyeleri, Kız Sanayi Mektepleri).

Sultan II. Abdülhamid imparatorluğu güçlendirmek için mülkî bürokrasiyi, ekonomiyi ve alt yapıyı sağlamlaştırma gerekliliğinin farkındaydı. Bundan ötürü saltanatı döneminde yüksek düzeyde nitelikli kadroların yetişmesine önem vermiştir. Bunun için padişahın 1877'de attığı ilk ciddi adım 1859'da tesis edilmiş olan Mekteb-i Mülkiye'yi Bâbîâli için memur eğiten bir ortaokul düzeyinden gerçek anlamda bir yüksekokul seviyesine terfi ettirmek olmuştur. 1877 reformuyla kurum dört senelik idâdî ve üç senelik yüksek okul kısımlarıyla birlikte toplam yedi senelik bir mektebe dönüşmüştür. Burada okuyan gençler Osmanlıca, Arapça, Farsça, Fransızca, Ermenice, Rumca, Bulgarca gibi dillerin yanı sıra matematik, tarih, coğrafya, ekonomi, istatistik, şer'î ve laik hukuk, yönetim bilimleri (usûl-i idâre-yi mülkiye), biyoloji, zooloji, botanik, kimya, makine gibi konularda ders görmüşlerdir. Artık valilik, mutasarrıflık, kaymakamlık gibi görevlere, hariciye mevkilerine giderek daha fazla Mekteb-i Mülkiye-yi Şâhâne'nin mezunları atanır olmuştur. Bir diğer gelişme 1880'de Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne açılmasıdır. Şer'î hukukun başat olduğu çağlarda kadılar medreselerden yetişmekteydi. İmparatorluğun dünya pazarlarıyla bütünleşmesi dolayısıyla Tanzimat döneminde ticaret, ceza, arazi, medenî hukuk sahalarında yeni yasalar çıkarılmıştı. Bu çerçevede 1854'te bir Muallimhâne-yi Nüvvâb (sonraki adıyla Medresetü'l-kudât [kadılar mektebi]) tesis edilmişti. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında büyük devletler Osmanlı idare ve adliye düzeninin gayrimüslimlere karşı yolsuz ve adaletsiz uygulamalarda bulunduğu iddiasıyla müdahalelere girişmişlerdi. Bu durumu önlemek ve bağımsız bir yargı düzeni kurmak amacıyla hem bir dizi hukuk muhakeme usul kanunları çıkarılmış hem de dört yıllık eğitim sunan bir Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne tesis edilmiştir. Böylelikle ilk defa *müddeiumiler* (savcılar) ve *dava vekilleri* (avukatlar) yetişmeye başlamıştır (bk. Hukuk Eğitimi). Devlet memurları içerisinde nitelikli görevli sayısını arttırmak bağlamında birer orta eğitim kurumu özelliğine sahip Polis Dershanesi (1889) ve Gümrük Memurları Mektebi (1892) özellikle belirtilmelidir (bk. Gümrük Tatbikat Mektebi).

Osmanlı ekonomisi ve alt yapısına nitelikli personel katkısı bakımından Hendese-yi Mülkiye Mek-

tebi İstanbul Teknik Üniversitesi, (1883), Lisan Mektebi (1883), Ticaret Mektebi (1884), Tüccar Kaptan Mektebi (1886), Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi (1887), Mülkiye Baytar Mektebi (1889) gibi okullar zikredilebilir.

Dikkate değer bir diğer okul grubu imparatorluk çapında tesis edilen ziraat mektepleri olmuştur. Bu gruba Halkalı Ziraat Mektebi (1891), kısa ömürlü Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi (1881-1884), Selanik Ziraat Mektebi (1887), Hudâvendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi (Bursa, 1891), Ankara Ziraat Mektebi (1908) dahil edilmiştir. Dünyân-ı Umûmiye idaresi Osmanlı kamu idaresinin bir parçası olarak düşünüldüğünde söz konusu idarenin ipek kumaşı üretimini geliştirmek amacıyla başta Bursa Harîr Dârüttalimi (1891) olmak üzere Amasya, Ma'mûretülazîz, Antakya ve Beyrut'ta ipekçilik okulları kurduğu anlaşılmaktadır.

Sayılan meslek okulları esas olarak maddi anlamda devlet ve topluma hizmet amaçlı kurumlardı. Söz konusu işlevin haricinde kültür sahasında da nitelikli bireye eğitim yatırımı yapıldığı söylenebilir. Bu bağlamda Sanâyi-i Nefîse Mektebi (Güzel Sanatlar Okulu) zikredilebilir. Ancak sanat ve resim öğretimi amacıyla iki başarısız okul girişimi oldu. Henüz Osmanlı-Rus savaşı sürerken bir resim ve mimarlık okulu (1877-78) kurulması teşebbüsünde bulunmuştu. 1880'de yeniden harekete geçilerek bir Sanâyi-i Hasene ve Fünûn-ı Âliye Mektebi (Güzel Sanatlar ve Yüksek Fenler Okulu) tasarısı geliştirilmiş, ama yürürlüğe konamamıştır. 1882'ye geldiğimizde günümüzün Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nin temelini oluşturan Sanâyi-i Nefîse Mektebi kuruldu. 1881'den beri Müze-yi Hümayun (günümüz İstanbul Arkeoloji Müzesi) müdürlüğünü yürüten Osman Hamdi Bey (1842-1910) bu yeni okulun yönetiminden de sorumlu olmuştur. Bu okulda mimarlık, ressamlık, heykeltıraşlık, hakaklık (gravür sanatı) gibi branşlarda sanatçılar yetiştirilmiştir. Yükseköğretim sahasında gördüğümüz en büyük başarı İslam âleminde bir ilk niteliğini taşıyan modern bir üniversitenin II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yıl dönümünde kalıcı olarak açılmasıdır. 1846'da tasarlanan Dârülfünun kısmî eğitime 1863-65 ve 1869-73 aralıklarında başladıysa da malî yetersizlikler, özellikle yetişmiş hoca ve öğrenci azlığından sürdürülebilir olamamıştı. Bu birikime ancak 1900'e doğru erişilmiştir. Dârülfünun-ı Şâhâne 1 Eylül 1900 tarihinde açıldığında Ulûm-ı Riyâziye ve Tabîiye Şubesi (Matematik ve Doğa Bilimleri Fakültesi), Edebiyat Şubesi (Edebiyat Fakültesi) ve Ulûm-ı Âliye-yi Dîniye Şubesi'nden (Din Yüksek Bilimleri Fakültesi) oluş-

maktaydı. Kızların Dârülfünun'a kabul edilmeleri ancak 1914'ten sonra gerçekleşecektir.

II. Abdülhamid devrinde toplumun neredeyse bütün kesimlerine yönelik eğitim yaklaşımları geliştirilmiştir. Bu çerçevede ihtiyaç sahiplerine endüstriyel beceri sağlama gayesiyle açılan sanayi mektepleri önemlidir. Tanzimat döneminde Niş Valisi Midhat Paşa'nın yetim çocuklar için açtığı Niş İslahhanesi (1863) ve 1867'de kurulan İstanbul Sanayi Mektebi bu konudaki erken örneklerdir. Tanzimat döneminde çeşitli yerlerde açılan ıslahhanelerden bazıları malî sorunlardan dolayı 1880'lerin başında kapandıysa da 1890'larda bu sefer Hamidiye Sanayi Mektebi adı altında yeniden açılmıştır. Yine Tanzimat döneminde kızlar için ilk ıslahhane Tuna Valisi Midhat Paşa tarafından 1865'te Rusçuk'ta açılmış, bunu 1869'da tesis edilen Yedikule Kız Sanayi Mektebi izlemiştir. II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında Üsküdar (1878), Aksaray (1879) ve Cağaloğlu'nda (1879) Kız Sanayi mektepleri açılmıştır (bk. Midhat Paşa).

II. Abdülhamid devrinde yetimler için eğitime yapılan en büyük yatırım 1903'te tesis edilen Dârülhayr-ı Âlî (yüksek hayır evi) olmuştur. Burada kimsesiz müslüman çocukları koruma altına alınmakta ve kendilerine meslek edinebilecekleri uğraşlar öğretilmekteydi. Bu mektepte şimendifercilik ve telgrafçılık dersleri gören bazı öğrenciler daha sonra Hicaz Demiryolu'nda görevlendirilmişlerdir. Bedensel engellilere yönelik de 1889'da sağır ve dilsizler için Dilsiz Mektebi açılmıştır. Bunu 1890'da görmezlerin eğitimi için tesis edilen Âmâ Mektebi izlemiştir. Ancak bu sonuncu okul, kurucusu Avusturyalı Grati Efendi'nin ölümü sonrasında ihmale uğrayarak 1898'de kapatılmıştır (bk. Dilsiz ve Âmâ Mektebi).

II. Abdülhamid döneminde hususi mekteplerin kurulmasının devletçe teşvik edilmesi dikkat çekicidir. İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut, Trabzon gibi önemli liman şehirlerinde, Üsküp ve Konya gibi demiryolu güzergâhları üzerinde bulunan şehirlerdeki müslüman orta sınıf, resmî mekteplerin sayıca yetersizliği dolayısıyla yerel inisiyatifler geliştirerek gerek kız gerekse erkek çocukları için çoğunlukla ibtidâî ve rüştiye düzeyinde olmak üzere modern eğitim sunan hususi mektepler inşa etmişlerdir. Bunların bazı kurucuları nişanlarla ödüllendirilmiştir. Mezkûr mekteplerdeki müallimler, müfredat ve kullanılan ders kitapları Maarif Nezareti'nin sıkı denetimi altında tutulmaktaydı. Maarif Nezareti direktiflerine uymayan veya muhalif kişileri barındırdığından kuşkulanan bazı

Işıklar Askerî İdâdîsi (Yıldız arşivi)

özel okullara müdahale edilip devlet okullarına dönüştürüldüğü de olmuştur.

Taşra sathında okullaşma yaygınlaşırken Osmanlı siyasal ve hukukî düzenine entegre olmamış halk ve topluluklara standart maarif yaklaşımlarının uygulanması mümkün değildi. Mesela bir kısım dinî cemaatlerle aşiret düzeninde, göçer halde yaşayan bazı Arnavut, Kürt, Türkmen, bedevi toplulukları bu anlamda Osmanlı maarif politikalarına mesafeli duruyorlardı. Zorunlu haller dışında bu tarz topluluklara fazla müdahale etme eğiliminde olmayan Osmanlı Devleti XIX. yüzyılın ikinci yarısında hıristiyan misyonerlerin taşra sathındaki faaliyetlerinin artması sebebiyle Sünnî İslam inancını yaymak doğrultusunda mahalle mektebini andıran bazı okullar tesis etmiştir. Ancak bu tarz okulların hedef toplulukları Sünnileştirmedeki başarısı sınırlı boyutlarda kalmıştır. Bu bağlamda Ekim 1892'de Beşiktaş'ta açılan Aşiret Mektebi de önemlidir. Beş yıllık bir yatılı kurum özelliğine ve ibtidâî ve idâdî mekteplerinin niteliklerine sahip bu okula on iki ile on altı yaş arasında aşiret reisi çocukları kabul edilmekteydi. Okulun ana gayesi Tanzimat reformlarından etkilenmemiş ücra Arap coğrafyasındaki aşiret seçkinlerini devlete sadık kılmak amacıyla çocuklarına Osmanlı kültürünü ve siyasal ideallerini benimsetmekti. Başlangıçta sadece bedevi reis çocuklarının celbi tasarlanmış olmasına karşın zamanla Kürt, hatta Arnavut kabilelerinden çocuklar da bu okula kabul edilmiştir. İlk etapta Sünnî İslam inancını ve Osmanlı Türkçesi'ni öğrenen bu gençler daha sonra Fransızca ve modern bilimleri, ayrıca coğrafya, hukuk, ekonomi gibi mülkî idarecilerin bilmesi beklenen konularda eğitim görmüşlerdir. Mektepten birer Osmanlı kimliği ile mezun olması arzulanan bu gençler vatanlarına döndüklerinde kaymakam, yerel zaptiye kumandanı gibi mevkilere atanacaklardı. Ancak 1907'de kapanan Aşiret Mektebi'nden çıkan mezunların birçoğu İstanbul'da kalarak Mekteb-i Mülkiye, Harbiye Mektebi gibi yüksekokullarda eğitimlerini sürdürmüşlerdir (bk. Aşiret Mektebi).

Diğer taraftan Osmanlı klasik döneminden beri

geçerli olan kapitülasyonlar çerçevesinde Fransa ve Avusturya himayesinde gerek İstanbul gerekse imparatorluğun farklı coğrafyalarında Katolik mezhebine bağlı okullar varlığını sürdürmüştü. XIX. yüzyılın başlarından itibaren ise İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Prusya kaynaklı Protestan misyonerler Osmanlı tebaası dahilinde mezheplerini yayma faaliyetlerine giriştiler. Diplomatik baskılar neticesinde Bâbîâli 1850'de Protestan mezhebini resmen bir *millet* olarak tanıdı. Kırım savaşının bitiminde Islahat Fermanı'nın da sağladığı nispi serbest hava içerisinde Protestan ve Katolikler misyonerlik faaliyetlerine ivme kazandırarak Rumeli'den Suriye'ye kadar değişik bölgelerde irili ufaklı okullar tesis ettiler. Bunlar öğretim düzeyi olarak Robert College (İstanbul), Syrian Protestant College (Beyrut), College de Saint Joseph (Beyrut) gibi elit liselerinden başlayarak Anadolu ve Suriye içlerinde açılan ilkokullara kadar seviye farklılıkları arz ediyordu. Müslüman halkı hıristiyanlaştırmanın "şimdilik" imkânsızlığını gören mezkûr mezhepler bunun yerine "sözde hıristiyan" olarak niteledikleri yerli Rum Ortodoks, Ermeni Gregor-yen, Süryânî Kadim ve ayrıca yahudi nüfusa yöneldiler. Bu okullarda İngilizce ve Fransızca gibi dillerin öğretilmesi onları gerek gayrimüslim gerekse müslim seçkin kesimleri nezdinde popüler kılmıştı. Bu durum öteden beri müslümanlar arasında ciddi rahatsızlıklara sebep oluyordu. 1869 nizamnamesi ile yabancı okulların gerek müfredatı gerekse öğretmen kadrosu Maarif Nezareti'nin denetimi altına alınmak istenmiştir. Ancak misyoner mektepleri tâbi oldukları elçiliklerin de korumasıyla 1880'li ve 1890'lı yıllarda denetimlere direnmiştir. 1887 ve 1892'de birçok Katolik ve Protestan okulu zorunlu olan ruhsat almayı reddettiği için ya kapatılmış veya okul araçlarının gümrükten geçişi engellenmiştir. 1900'lere gelindiğinde ise yabancı okulların büyük bir kısmı ruhsat almaya mecbur kaldılar. Bu gelişmeye bağlı olarak misyoner mekteplerinde Osmanlıca dil dersi zorunlu hale getirilmiştir. Osmanlıca muallimleri nezaretçe atanıyor, maaşları devlet tarafından ödeniyordu (bk. Yabancı Okullar).

Sultan II. Abdülhamid imparatorluğun bekası açısından eğitimin her sektöründe, devlete katkı sağlayacak eleman yetiştirilmesi gereğine inanıyordu. Bu itibarla başlıca maarif atılımları saltanatının özellikle ilk on yılı içerisinde gerçekleşmiştir. 1873'te yani II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından yaklaşık üç sene önce imparatorluk çapında devlete bağlı sivil nitelikli toplam on üç yüksek mektep, beş idâdî, 276 erkek ve on üç kız rüştiye mektebi vardı. 1876'da devlet eliyle açılan ibtidâî mekteple-

rinin sayısı onu bulmuyordu. Buna karşın 1905-08 aralığında otuzdan fazla yüksek mektep, vilayetlerde yirmi altı dârümuallimîn, doksan iki idâdî, 406 erkek ve seksen kız rüştiye mektebi bulunageldi. Usûl-i cedit tarzı eğitim sunan devlet ibtidâî mekteplerinden erkeklere mahsus olanları 3414, kızlar için olanları 328 ve karışık olanları 4127 idi ki her üçünün toplamı 7900'e yaklaşmaktaydı. Her ne kadar söz konusu rakamlar imparatorluk içerisinde dengeli bir dağılım arz etmiyorsa da idâdî mektebi gibi oldukça masraflı bir yatırımın toplam 124 sancağın seksen altısında tesis edilmiş olması bizatihi dikkate değerdir. Öte yandan kız rüştiyelerinin sancakların ancak elli sekizinde varlık gösterebilmesi kızların ilkokul üstü eğitimine karşı yerel direncin boyutunu sergilemektedir. Bütün bu rakamların sadece devlet eliyle kurulan sivil okulları içerdiği ama gerek askerî mektepleri gerekse İstanbul, Selanik ve başka merkezlerde tesis edilen özel İslam okullarını ve sanayi mekteplerini kapsamadığı akıld tutulmalıdır. Tanzimat devrinde mektepler memur yetiştirmek gayesiyle açılırken II. Abdülhamid döneminde rüştiye ve idâdî müfredatına muhasebe, hukuk, ekonomi gibi dersler konarak veya sanayi mektepleri tesis edilmek suretiyle okumuş müslümanların iktisadî üretkenliğe ve piyasa rekabetine yönelmesi arzulanmıştır. Sultan II. Abdülhamid maarif yolunda atılan adımlardan iftihar duymuş ve kendisini söz konusu atılımlarla özdeşleştirmiştir. Bu bağlamda padişahın ismi "Hamidiye" biçimiyle çağında açılan pek çok mektep adına ilave edilmiş olarak görülmektedir. Aynı şekilde birçok resmî yazışmada, özellikle de salnamelerde, mektep ders kitaplarında, okul diplomalarında padişah namı sıklıkla "maarifperver, maarifvâye, terakkiperver, terakkivâye" gibi övücü sıfatlarla birlikte zikredilmiştir.

Neticede imparatorluk vilayetlerinde yaygınlaşan devlet eğitimi daha önce var olmayan yeni bir mektepli genç kuşağın yetişmesini beraberinde getirmiştir. Gerek bürokrasi gerekse ordu, hatta Yıldız Sarayı'nda istihdam edilen söz konusu kuşak mutlakiyet rejimine karşı siyasî muhalefetin sosyolojik tabanını teşkil etmiş ve nihayet 1908'de Jön Türk devrimini gerçekleştirmiştir. İlginçtir ki İttihat ve Terakkî Cemiyeti kadrolarını oluşturan bu mektepli subay ve memurlar arasından Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü ve Celal Bayar gibi isimler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır.

KAYNAKÇA

Akın, Tutku. *The Ottoman Tribal School: Surveillance and the Students' Lives*. İstanbul 2021.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi: M.Ö. 1000-M.S. 2013*. Ankara 2013.

Akpınar, Alişan. *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*. İstanbul 1997.

Alkan, Mehmet Ö. (haz.). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri: 1839-1924*. Tarihî İstatistikler Dizisi, C. VI, Ankara 2000.

Arslanyürek, Yaşar. "Osmanlı Devleti'nde Islahhaneler (Sanayi Mektepleri)". *Asia Minor Studies*. 3/6 (2015), s. 1-21.

Ergin, Osman [Nuri]. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul 1977, III-IV, 935-1027.

Fortna, Benjamin. *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*. Oxford 2003.

Gençel, Özge. *Sanayi-i Nefise Mektebi (1882-1928)*. Dr.T, Hacettepe Üniversitesi, 2021.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Darülfünun: Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*. C. II, İstanbul 2010.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara 1988.

Kurt, Songül Keçeci. "Osmanlı Devleti'nde Türklerin Açtığı Özel Mektepler". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9/19 (2012), 105-123.

Öztürk, Cemil. *Dünden Bugüne Türkiye'de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*. İstanbul 1998.

Rogan, Eugene L. "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes". *International Journal of Middle East Studies*. 28/1 (1996), s. 83-107.

Somel, Selçuk Akşin. *Das Grundschulwesen in den Provinzen des Osmanischen Reiches während der Herrschaftsperiode Abdülhamid II (1876-1908)*. Egelsbach 1993.

a.mlf. "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi". *Kebîkeç*. 10 (2000), s. 223-238.

a.mlf. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma Otokrasi ve Disiplin*. çev. O. Yener. İstanbul 2010.

Yıldırım, Mehmet Ali. "Abdülhamid Devrinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri". *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu: 20-21 Şubat 2014, Selanik, Bildiriler*. Ankara 2014, II, 217-234.

◆ Selçuk Akşin SOMEL

ABDÜLKADİR GEYLÂNÎ

(1078-1166)

Kadirîye yolunun kurucusu, âlim, sufi.

İran'da Hazar denizinin güneybatısında bulunan Gılân (Geylân) şehrinde doğdu. Soyu baba tarafından Hz. Hasan'a, anne tarafından Hz. Hüseyin'e ulaştığı için "seyyit ve şerif" unvanına sahiptir. Babası Ebû Sâlih Mûsâ'yı küçük yaşta kaybeden Abdülkadir, annesi Ümmülhayr Fâtıma'nın yanında ve